

Językowe drogi chrystianizacji Polski

Sources of Polish Christian terminology

Leszek Bednarczuk

Polska Akademia Umiejętności,
ul. Sławkowska 17, 31-016 Kraków, Polska

Abstrakt

W artykule zostały przedstawione fazy procesu chrystianizacji oraz jej przebieg w Europie i na Słowiańszczyźnie, a następnie omówione wybrane polskie terminy religijne oraz inne językowych świadectw chrystianizacji. W procesie chrystianizacji wszystkich prawie krajów Europy można wyróżnić pięć faz: (1) misje ewangelizacyjne, (2) martyrologia, (3) konwersja (chrzest władcy i dworu), (4) apostazja (bunty pogańskie, herezje), (5) rekatolicyzacja, nowa ewangelizacja.

Słowa kluczowe: chrystianizacja; terminologia religijna; fazy chrystianizacji.

Abstract

The article presents the stages of the process of Christianisation and its progress in Europe and in Slavic-speaking lands. Then the selected Polish religious terms and other linguistic testimonies of Christianisation will be discussed. We can distinguish five stages in the process of the Christianisation of almost all European countries: 1. Evangelisational missions; 2. Martyrdom; 3. Conversion (the baptism of the ruler and his court); 4. Apostasy (pagan uprisings, heresies); 5. Re-Catholicisation, new evangelisation.

Keywords: baptism; religious terminology; Christian names; stages of Christianisation.

Z okazji 1050. rocznicy chrztu Polski pojawiło się szereg nowych prac na temat tego wydarzenia i początków państwa polskiego w kontekście europejskim, podobnie jak to miało miejsce przed pół wiekiem (PPP 1966). Przynoszą one nowe syntezы naukowe (ChE 2014; ChME 2016) i ujęcia podręcznikowe (Nowak 2014; Ożóg 2015; Walkowski 2015–2016), jak też ważne ustalenia szczegółowe na temat najstarszych kontaktów Słowian z Frankami nad środkowym Dunajem (Polek 2007), związków ziem Polski południowej z Awarami i Wielką Morawą (Třestík 2009; Poleski 2013), z Czechami pierwszych Przemysłidów (Matla-Kozłowska 2008). Niektórzy historycy odwołują się do językoznawstwa, kwestionując m.in. czeską proveniencję najstarszej polskiej terminologii chrześcijańskiej (Sikorski 2011, 2012) czy proponując własne objaśnienia polskich nazw plemiennych i imion najstarszych władców Polski (Urbańczyk 2008, 2012, 2013), z czym trudno się jednak zgodzić.

Co się tyczy prac językoznawców polskich w tej dziedzinie, to po wielkich dziełach A. Brücknera (1915, 1974), i E. Klicha (1927), o polskiej terminologii

chrześcijańskiej i dyskusji na temat języka staro-cerkiewno-słowiańskiego w średniowiecznej Polsce K. Lanckorońskiej (1961), T. Lehr-Spławińskiego (1962), T. Milewskiego (1965), dopiero pod koniec XX wieku pojawiły się studia analityczne M. Kucały (2000), L. Moszyńskiego (1994), J. Siatkowskiego (1996) i odkrywczе publikacje M. Karpluk (2010), zwłaszcza jej *Słownik staropolskiej terminologii chrześcijańskiej* (2001), w oparciu o który spróbuję omówić drogi, jakimi docierała ona Polski.

Punktem wyjścia dla moich rozważań będzie ukazanie (I) faz procesu chrystianizacji oraz jej przebieg (II) w Europie i (III) na Słowiańszczyźnie, a następnie omówienie (IV) źródeł polskiej terminologii religijnej na wybranych przykładach oraz (V) innych językowych świadectw chrystianizacji, a (VI) w podsumowaniu poruszę pewne kwestie sporne i przedstawię wyniki pracy.

1. Fazy procesu chrystianizacji

W procesie chrystianizacji wszystkich prawie krajów Europy można wyróżnić pięć faz: (1) misje ewangelizacyjne, (2) martyrologia, (3) konwersja (chrzest władcy i dworu), (4) apostazja (bunty pogańskie, herezje), (5) rekatolicyzacja, nowa ewangelizacja.

(1) MISJE EWANGELIZACYJNE, rozpoczęte nauczaniem Jezusa Chrystus, podróżami misyjnymi apostołów, a kontynuowane do dziś przez misjonarzy.

(2) MARTYROLOGIA, zapowiedziana słowami „Będą was uciskać i zabijać. Z powodu mojego imienia będą was nienawidzić we wszystkich narodach” (Mt 24, 9), zatrzymana *Edyktem Mediolańskim*, ale trwająca z różnym nasileniem do dziś.

(3) KONWERSJA, chrzest władcy i dworu, chrystianizacja państwa (religia państwowa), tworzenie administracji kościelnej (biskupstwa), stopniowa chrystianizacja prowincji. W Cesarstwie Rzymskim rozpoczęta edyktem tolerancyjnym Konstantina (313 Mediolan), który przyjął chrzest na łożu śmierci (337). Poprzedzającą akt konwersji tolerancję stosowali też inni władcy, jak książę Gedymin (1275–1341) na Litwie, który sprowadził do Wilna i Nowogródka Franciszkanów, ale zmarł jako poganin.

(4) APOSTAZJA, dokonana przez cesarza Juliana (361–3) apostazja (*ἀποστασία* ‘odstępstwo, odszczepienie’), rozumiane jako porzucenie wiary chrześcijańskiej dla innej lub jej braku (ateizm). Za łagodne formy apostazji można uznać rozłamy w formie **schizmy** (*σχισμὰ* ‘rozłupanie, niezgoda, rozejście, rozłam’) lub **herezji** (*αἵρεσις* ‘wybór, szkoła, sekta, odstępstwo’), polegające na odejściu od doktryny chrześcijańskiej (arianizm, pelagianizm, monofizytyzm, gnostycyzm, manicheizm), a w epoce nowożytnej deizm, masoneria, ateizm, satanizm, itp.

(5) REKATOLICYZACJA, prowadząca do pełnego zaniku pogaństwa i pogłębianej chrystianizacji, której towarzyszy powstanie sieci parafii i (archi)diakona-

tów, sprowadzanie zakonów, rozwój budownictwa sakralnego (kościół, kaplice, klasztory), co nastąpiło w Polsce w XII–XIII wieku. Po doświadczeniach nowożytnej sekularyzacji i ateizacji współczesną formą chrystianizacji jest nowa ewangelizacja.

2. Przebieg chrystianizacji Europy

Idźcie więc i nauczajcie wszystkie narody (Mt. 28, 19), z tymi słowami zwrócił się Jezus Chrystus do apostołów po swym zmartwychwstaniu, a właściwą chrystianizację Europy rozpoczął swymi podróżami misyjnymi i listami apostoł narodów – św. Paweł, pisząc do swego ucznia Tymoteusza: że „Bóg [...] chce, aby wszyscy ludzie byli zbawieni i doszli do prawdy” (1 Tym. 2, 4).

Jak wiadomo, wkrótce po zesłaniu Ducha Świętego powstały poza Jerozolimą nowe gminy w Antiochii, Efezie, Aleksandrii i w innych miastach wschodniej części Cesarstwa, a podróże apostołów i ich następców zaszczyliły nową wiarę w większości większych miast, najpierw tam, gdzie istniały już wcześniej gminy żydowskie. Najwcześniej chrześcijaństwo dotarło do miast położonych nad brzegami Morza Śródziemnego, wkrótce potem do bardziej odległych części Cesarstwa, głównie jednak w szerzyło się ośrodkach miejskich, wobec pogańskiej prowincji (stąd termin *paganus*). W stosunku do państwa chrześcijanie pozostawali lojalni, ale ze strony pogańskiego Rzymu ich gminy były otaczane nieufnością, a konsekwentna odmowa oddawania czci boskiej cesarom i bóstwom pogańskim doprowadziła do prześladowań trwających z różnym nasileniem od Nerona (64 pożar Rzymu) aż do abdykacji Dioklecjana (305).

Momentem przełomowym w historii Kościoła było nawrócenie Konstantyna Wielkiego (por. obszerniej niżej: 5.3), który na wiosnę 313 roku wraz z Licyniuszem ogłosił w Mediolanie słynny edykt tolerancyjny. Konstantyn jako władca całego Imperium sprzyjał rozwojowi Chrześcijaństwa, a dla zażegnania wywołanego przez Ariusza konfliktu doktrynalnego zwołał i uczestniczył czynnie w soborze nicejskim (325), nawołując do zgody, ale sam dopiero na łożu śmierci przyjął chrzest (337). Jego następca Konstancjusz II (337–361) sprzyjał arianizmowi, dążąc do narzucenia tej doktryny całemu Kościołowi. Natomiast ostatni potomek Konstantyna Julian (361–363) podjął próbę restytucji kultów pogańskich, stąd jego późniejsze określenie „Apostata”. W 381 roku I Sobór Konstantynopolitański potępił arianizm, a za cesarza Teodozjusza Wielkiego w roku 391 Chrześcijaństwo zostało uznane za religię państwową i zakazano wszelkich kultów pogańskich.

Wkrótce potem rozpoczęła się „wędrownica ludów”, zakończona w 476 roku upadkiem Cesarstwa Zachodniego. Wcześniej rozbici w 375 roku przez Hunów na Krymie Ostrogoci wtargnęli w granice Bizancjum, przyjmując arianizm, od nich Wizygoci, Wandale, (?) Burgundowie i (?) Longobardowie, może nawet część Franków, stąd ślady gockiej terminologii chrześcijańskiej w języku nie-

mieckim. Pismo święte w wersji ariańskiej przetłumaczył na język gocki biskup Wulfila (310–383).

Od czasów apostołskich oficjalnym językiem Kościoła była nowotestamentowa greka epoki KOINE (na którą w latach 280–130 przetłumaczono dla Żydów aleksandryjskich Stary Testament pod nazwą *Septuaginta*). Greckiego pochodzenia (zapozyczenia, kalki) jest łacińska, a z niej europejska terminologia chrześcijańska. Równocześnie używana była powszechnie na zachodzie łacina ludowa. W niej zredagowano Pismo Święte w dwu wersjach jako *Itale* (w Afryce), a w Europie *Wulgatę*, która w redakcji św. Hieronima stała się kanoniczną wersją Kościoła Zachodniego.

Narastające z czasem drobne różnice doprowadziły w 1054 do rozłamu Kościoła Powszechnego na Zachodni (rzymski, łaciński, katolicki) i wschodni (bizantyjski, grecki, prawosławny), co poprzez misje doprowadziło do wyznaniowego podziału Słowiańszczyzny na łacińsko-rzymsko-katolicką i grecko-bizantyjsko-prawosławną.

Poza granice Cesarstwa chrześcijaństwo dotarło najwcześniej do Armenii; według tradycji może już przez apostoła Jakuba Starszego (stąd nazwa Apostolski Kościół Ormiański), ale właściwym apostołem Armenii był Grzegorz „oświeciciel” (ok. 257–331), który w 301 ochrzcił króla Tiridatesa III, a pismo święte przetłumaczył i stworzył alfabety ormiański i gruziński św. Mesrop Masztoc’*h*. Św. Nino (ok. 268–335), niewolnica z Kapadocji sprzedana władcy gruzińskiemu Mirianowi III wysłała poselstwo do cesarza Konstantyna Wielkiego, by kapłani greccy ochrztili rodzinę królewską (337). Do Persji w 410 przybyli Nestorianie, docierając w VII w. do Mongolii i Chin.

Na zachodzie chrześcijaństwo szerzyło się w Afryce (Tertulian 160–220, św. Augustyn 354–430, Kartagina) i Hiszpanii (ok. 304 męczeństwo św. Eulalii, uwiecznione w st.francuskiej kantylenie z IX wieku), Helwecji († 286 św. Maurycy w Agaunum, dziś St. Moritz), Francji (†ok. 250 biskup św. Dionizjusz (st. Denis) święty na Montmartre). Podbój rzymskiej Galii przez Franków, których władca Chlodwig (Clovis) przyjmuje w Reims chrzest (496, data niepewna), być może wyznawał on wcześniej arianizm, przez który docierały do Franków od Gotów pewne terminy chrześcijańskie, jak goc. *kirikō, skąd st.francuskie *kerke*, *zerke*, st.saskie *ki/erika*, swn. *kirihha*, *chirihha*, nwn. *Kirche* (Kluge-Seebold 1989: 371).

Do rzymskiej Brytanii chrześcijaństwo dociera w III stuleciu († ok. 304 św. Alban Verulanum, dziś St. Albans). Irlandię chrystianizuje w latach 432–461 św. Patryk, dając początki monastycyzmowi celtyckiemu. W następnym stuleciu św. Kolumban przybywa z Irlandii w 563 na wyspę Iona w pobliżu Szkocji, gdzie wznosił klasztor, skąd rozpoczął chrystianizację zceltyzowanych Piktów i Kaledonów na wzór irlandzki. Do podbitej przez pogańskich Anglów, Sasów i Jutów południowej Anglii przybywa w 597 wysłany przez papieża Grzegorza Wielkiego przeor Augustyn z misją chrystianizacyjną, zakładając biskupstwo w Canterbury.

W następnych stuleciach z Wysp Brytyjskich udają się do Germanii kontynentalnej liczni misjonarze, m.in. św. Winfrid-Bonifacy, apostoł pogańskich Fryzów

(męczeństwo 754); św. Wirgiliusz/Fergal (700–784), biskup diecezji Salzburga i apostoł Karyntii. Inni misjonarze przybywają z sąsiedniej Francji: św. Emmeram (ok. 600–652), męczennik rodem z Akwitanii, biskup Regensburga; św. Amandus (ok. 584–675), rodem z Francji apostoł Flandrii i kraju Basków, od 646 biskup Maastricht.

Chryścianizację Skandynawii rozpoczyna św. Ansgar/Oskar (801–865), benedyktyn, arcybiskup Hamburga i Bremy. W 826–831 z mnichem Aubertem udał się z misją do Danii, a potem Szwecji; ochrzcił Eryka, króla Jutlandii. Później przez pewien czas przebywał w pogańskiej jeszcze Szwecji, schryścianizowanej na trwałe dopiero w XI wieku, ale już wcześniej król Norwegii Harald Sinozębny (ok. 910–986) kazał wykuć napis runiczny na kamieniu z Jelling: „Harald król [...] zdobył całą Danię i Norwegię i Duńczyków nawrócił na chrześcijaństwo”, które ok. 1000 dotarło do Islandii.

Chryścianizacja Bałkanów, Panonii i być może (opuszczonej przez Rzymian ok. 275) Dacji rozpoczęła się na szerszą skalę w jak w całym Cesarstwie w II–III wieku. Wyraźniejsze zabytki materialnej kultury chrześcijańskiej spotykamy na południe od Dunaju na obszarze Cesarstwa Bizantyjskiego i Dalmacji. Na północy i zachodzie Bałkanów używana była łacina, a na południe od linii: Tirana – Sofia – Stara Planina – Morze Czarne (K. Jireček 1911) występują inskrypcje greckie. Natomiast rumuńska terminologia religijna ma swe główne źródło łacinie bałkańskiej, por. *basilica* > *biserica*, *a boteza* < *baptizare*, *creștin* < *christianus*, *cruce* < *crucem*, *Dumnezeu* ‘Pan Bóg’ < *dominus deus*, *inger* < *angelus*, *lege* ‘przykazanie’ < *legem*, *păcat* < *peccatum*, *păgîn* < *paganus*, *preot* < *presbyter*, *sînt* < *sanc-tus*. Większość jej została przejęta z języka staro-cerkiewno-słowiańskiego: *Duhul Sfânt*, *Izbăvitor*, *Maica Precistă*, *greșeală* ‘grzech’, *jertfă* ‘ofiara’, *iad* ‘piekło’, *iesle* ‘żłobek’, *molitvă*, *ocenaș* ‘pacierz’, *pocăianie* ‘pokuta’, *răstignire* ‘ukrzyżowanie’, *popă*, *pravoslavnic*, *praznic*, *proroc*, *rai*, *spovedanie*. Niektóre terminy mają swe źródło w grece *aghiuță* ‘czart’, *catapeteasmă* ‘ikonostas’, *ortodox* ‘prawosławny’, *Palie* ‘Stary Testament’, ale większość z nich przeszła przez cerkiewno-słowiańskie: *arhanghel*, *diavol*, *episcop*, *evanghelie*, *icoană*, *iconostas*, *ikonostas*, *mănăstire*, *satana* (Klimkowski 2011), bowiem chrystianizacja Wołoszczyzny, a później Mołdawii i częściowo (węgierskiego od XI w.) Siedmiogrodu dokonała się ze strony Cerkwi bułgarskiej.

W latach 895–900 na częściowo już schryścianizowane tereny Siedmiogrodu, Zakarpacia i Panonii wkraczają pogańscy Madziarzy pod wodzą Arpada, rozbijając w latach 905–907 państwo wielkomorawskie. Przez następne pół wieku prowadzą liczne wyprawy łupieskie na zachód Europy, zakończone klęską w 955 na rzekę Lech w Bawarii, gdzie zginęli ich wodzowie Gyula i Bulcsú, którzy wcześniej podejmowali próby chrystianizacji Węgier ze strony Bizancjum. W Mitrowicy Sremskiej miał powstać ośrodek liturgii cerkiewnosłowiańskiej, a mnisi greccy zakładali w Panonii i Siedmiogrodzie klasztory (Bator 1999). Ostatecznie zwyciężyła jednak orientacja zachodnia, gdy książę Gejza zwrócił się w 973 do Ottona I o przysłanie misjonarzy, z których rąk przyjął chrzest z rodziną w roku

następnym. W 995–996 św. Wojciech według tradycji chrzci (raczej bierzmuje) królewicza Stefana (975–1038); powstają klasztory benedyktynów w Panonhalma i w Nitrze, do której z Polski przybywa pustelnik św. Świerad i jego uczeń Benedykt. W 1000 roku następuje koronacja ks. Stefana, który założył pięć biskupstw: Veszprém, Győr, Vác Kalocsa i Bihar oraz arcybiskupstwo w Ostrzyhomiu (węg. Esztergom). W 1046 wybucha bunt pogański Vata'y i męczeństwo biskupa św. Gerarda Sagredo (Gellerta). W 1083 zostali wyniesieni na ołtarze król Stefan i jego wcześniej zmarły syn Emeryk oraz Gellert, Andrzej-Świerad i Benedykt. Dwaj ostatni są głównymi patronami Słowacji. Chrześcijańska terminologia węgierska jest w znacznej części pochodzenia słowiańskiego.

3. Chrystianizacja Słowiańszczyzny

Słowianie zetknęli się z chrześcijaństwem w VI wieku na południu po przekroczeniu Dunaju na terenie państwa bizantyjskiego oraz na zachodzie w romańskiej Dalmacji i państwie Samona (ok. 623–660), do którego docierały być może jakieś misje biskupa Amandusa z Maastricht. W drodze z Bizancjum do Słowian nie można wykluczyć pośrednictwa ariańskich Gotów (*cerkiew, cesarz, pop, post, szatan*), od których Słowianie zapożyczyli nazwy zwierząt i roślin kręgu śródziemnomorskiego. W rachubę wchodzi również łacina bałkańska (*kmo), z której rozwinęły się etnolekty rumuńskie i wymarły w XIX wieku język dalmatyński oraz pobliskie dialekty włoskie i friuńskie (*krzyż, żak, żyd, nazwy dni tygodnia*). Z chrystianizowanych od VIII wieku Bałkanów, Panonii, Karyntii, Moraw i Połabia docierały wiadomości i artefakty chrześcijańskie do zamieszkałych dalej Słowian znacznie wcześniej nim kolejni władcy państw plemiennych w Cechach, Polsce i na Rusi przyjmowali chrzest. Wskazują na to wspólne dla wszystkich Słowian, a więc zapewne już prasłowiańskie, nazwy i kalki rodzime terminów religijnych, m.in. ogólnosłowiańskie nazwy dni tygodnia.*

KARANTANIA, CHORWACJA

W położonej w pdw. Austrii Karyntii powstało w połowie VIII wieku państwo plemienne Karantanów, których władcy, przeciwstawiający się Awarom, dostrzegali korzyści z przyjęcia chrześcijaństwa ze strony (zależnej od monarchii frankijskiej) Bawarii. Szczególną rolę odegrał tu biskup Salzburga Fergal (700–784) i jego wysłannik Modestus, który w miejscowości Sancta Maria ad Carantanum, dziś Maria Saal/Gospa Sveta (w pobliżu Klagenfurtu) rozpoczął chrystianizację za panowania księcia *Gorazda (Cacatius/Karastus) 749–751, ochrzczonego wcześniej w Bawarii. Mimo powstania pogańskiego (769) chrześcijaństwo sięga Dalmacji i Moraw, zwłaszcza po pokonaniu Awarów (795–805) przez Karola Wielkiego, który z Leonem III zawiera w 796 umowę o kierunkach chrystianizacji Europy Środkowej między Akwileją a Salzburgiem (wzdłuż rzeki Sawy). Po ko-

lejnym powstaniu w 819 księcia posawskiego Ljudevita Frankowie utworzyli marchię Karyncką. Dla słowiańskich mieszkańców Karyntii przetłumaczono ze st. bawarskiego w końcu VIII wieku modlitwy, tzw. „Fragmenty fryzyńskie”, zawierające 2 wzory spowiedzi powszechnej i homilię, przypominające spowiedź św. Emmerama z „Modlitewnika synajskiego” (zob. więcej Moszyński 1977, 1994).

Pierwsze próby ewangelizacji przodków Chorwatów podjęto w początku VII w. przez cesarza bizantyjskiego Maurycjusza (582–602). Po przybyciu do Dalmacji zetknęli się z chrześcijańską ludnością romańską, której język (dalmatyński) przetrwał do końca XIX wieku. W 800 roku Książę Wiszesław, zależny od Marchii Friulskiej, przyjmuje chrzest, a po nim w 805 książę Borna, który rezydował w mieście Nin w pobliżu Zadaru, gdzie powstało biskupstwo. Kolejny władca Tomisław (910–930) zjednoczył wszystkie ziemie chorwackie i koronował się za zgodą papieża w 925. W roku tym utworzono metropolię w Splicie, którego arcybiskup już w 927 roku uzyskał tytuł prymasa Dalmacji i Chorwacji. Synod w Splicie (1055) wypowiedział się przeciw sprawowaniu liturgii słowiańskiej, która dotarła tu przez uczniów Cyryla i Metodego. Synod zezwolił jednak na wyświęcanie ich na kapłanów w wypadku braku duchownych obrządku łacińskiego. Liturgia ta w dużej mierze przetrwała w benedyktyńskich klasztorach Chorwacji, zajmujących się szerzeniem piśmiennictwa głągoliczkiego w języku słowiańskim. W dialektach chorwackich spotykamy liczne, nieznanne gdzieindziej, zapożyczenia łacińsko-romańskie, także w terminologii chrześcijańskiej, np. *kalež* < friul. < *caliže* < łac. *calicem*, *provad* < łac. *presbyter*, *sutal* ‘ojciec chrzestny’ < łac. **sanctulus* (Skok 1925; 1971–1974, I–IV).

BULGARIA, MACEDONIA, SERBIA

Masowy napływ Słowian do Grecji w VI–VIII wieku musiał doprowadzić do ich chrystianizacji ze strony cerkwi bizantyjskiej. Na Peloponezie w stosunku do Milingów i Jezierców podjęto ją prawdopodobnie za panowania cesarza Bazylego I (867–886), a w okolicach Salonik (Solunia) w połowie stulecia następnego Cyryl (Konstanty) i Metody musieli rozpocząć ewangelizację przed przybyciem poselstwa księcia Roścysława, bo udając się w 863 roku na Morawy mieli gotowy alfabet (głągolicę) i oprócz modlitw na pewno Ewangeliarz, którego odpisem jest „Kodeks Assemaniego” (Sławski 2011: 331–345). Po śmierci Metodego w 885 wypędzeni z Moraw przez Świętopelka jego uczniowie Gorazd, Klemens, Naum przybywają do Bułgarii (Presław), gdzie car Borys przyjął w roku 866 w Plisce chrzest, i Macedonii (św. Klemens Ochrydzki, 840–916). Wkrótce potem żupan Raszki Mutimir (**Mŏtimirъ*) rozpoczyna chrystianizację zachodniej Serbii.

MORAWY, SŁOWACJA, CZECHY

Do powstałego po upadku kaganatu awarskiego (796) państwa morawskiego zaczynają docierać misje chrystianizacyjne z bizantyjskiej Dalmacji, pnw. Włoch (Akwilea, Grado) i Bawarii (Salzburg, Pasawa), a najstarszy w tej części Europy kościół „in loco vocato *Nitrava*” został konsekrowany w 828 roku przez arcybi-

skupa Adalrama. W 831 roku morawski książę Mojmir przyjmuje chrzest z rąk biskupa Pasawy Reginharda, i wkrótce potem usuwa władcę nitrzańskiego państwa Pribinę, którego Ludwik Niemiec w 841 roku osadza nad Balatonem. Jego syn Kocel propaguje u siebie obrządek słowiański. Po obaleniu w roku 870 Roścysława nowy władca Wielkiej Morawy Świętopełk poszerza granice państwa o Pannonię, Słowację, Czechy, Łużyce i prawdopodobnie Śląsk i południową Małopolskę. Preferuje on jednak liturgię łacińsko-niemiecką, a wypędzeni uczniowie Cyryla i Metodego przenoszą się do Ochrydy (Macedonia) i Presławia (Bułgaria), gdzie w monastyrach szerzy się liturgia i piśmiennictwo staro-cerkiewno-słowiańskie.

Wcześniej, tzn. w 845 roku na dworze Ludwika Niemca w Ratyzbonie, 14 książąt czeskich przyjmuje chrzest. Według tradycji Metody (†885) ochrzcił władcę Czech Borzywoja, co zapoczątkowało tu rozwój liturgii i piśmiennictwa cerkiewnosłowiańskiego, które przetrwało w klasztorze benedyktynów w Sazawie do końca XI wieku. Sięgające być może epoki wielkomorawskiej biskupstwo w Ołomuńcu zostało odnotowane w 976. Nieco wcześniej pochodzą informacje o biskupstwie praskim (973), którego granice według dokumentu z 1086 r. (falsyfikat z epoki) sięgały po Bug i Styr.

POLSKA

Początki chrystianizacji ziem Polski są przedmiotem dyskusji. Według *Legendy Panońskiej* (XII w.) pogański książę Wiślan prześladował w swym państwie chrześcijan, więc zapewne morawskich misjonarzy, a Metody wezwał go, by tego zaprzestał, bo sam będzie ochrzczony po niewoli na obcej ziemi, co się tak stało. Z kilku źródeł z epoki i licznych późniejszych wiadomo, że książę państwa gnieźnieńskiego Mieszko przyjął chrzest w 966 roku z rąk duchowieństwa czeskiego przybyłego z księżniczką Dobrawą, córką Bolesława Srogiego, po którym imię otrzymał ich syn Bolesław Chrobry (967–1025). Na przełomie lat 996 i 997 do Polski przybył z Czech biskup Wojciech-Adalbert, który 23 IV 997 roku poniósł śmierć w czasie wyprawy misyjnej do Prusów; wkrótce wyniesiony na ołtarze, a przybyły do jego grobu w Gnieźnie cesarz Ottona III podjął decyzję o utworzeniu w Polsce 4 biskupstw (Poznań, Kołobrzeg, Wrocław i istniejące już w Krakowie) z arcybiskupstwem w Gnieźnie. W 1009 roku biskup misyjny św. Bruno-Bonifacy ponosi śmierć męczeńską „in confinio Rusciae et Lituae” (MPH II 769). Wiek XI przyniósł w Polsce rozwój kościelnej organizacji (zahamowanej wybuchem buntu pogańskiego pod koniec lat 30-tych). W 1075 roku powstaje biskupstwo w Płocku, a w 1148 we Włocławku. Najwcześniej (za Kazimierza Odnowiciela) pojawił się zakon benedyktynów w Tyńcu, później w Mogilnie, a z nimi liczne księgi łacińskie. W połowie XII wieku do Polski przybyły zakony cystersów i norbertanów, a w kolejnym wieku pojawili się franciszkanie i dominikanie, którzy wkrótce docierają na Ruś i Litwę. W przyłączonych do księstwa Kijowskiego, a potem Włodzimiersko-Halickiego Grodach Czerwieńskich (Sanok, Przemyśl, Chełm, Czerwień) rozwija się Prawosławie, czego materialnym świadectwem są enkolpiony bizantyjskie (jeden znaleziony w Gnieźnie).

ŁUŻYCE

W latach 623–658 Łużyce wchodziły prawdopodobnie w skład państwa Samo-
na. Od VII do VIII wieku na terenie Łużyc istniały państwa plemienne zarządzane
przez rodzimych władców, jeden z nich Miliduch, król plemion serbołużyckich,
w 806 roku stoczył bitwę z wojskami Franków. W IX wieku wchodziły w skład
Państwa Wielkomorawskiego, a w skład Królestwa Czeskiego wchodziły od XIV
wieku do 1635 roku. Jak wykazał A. Frinta (1954), lużycka terminologia chrześci-
jańska w swej starszej warstwie jest pochodzenia czeskiego, a początki jej mogą
sięgać epoki cyrylo-metodejskiej.

POŁABIE, POMORZE

Słowianie Połabscy zetknęli się z chrześcijaństwem w czasach Karola Wiel-
kiego, który ok. 800 roku zlecił biskupowi Würzburga Bernwelfowi wybudować
14 misyjnych kościołów dla schrystianizowanych Słowian nad Menem i rzeką
Regnitz. W X–XI wieku byli przemocą nawracani przez duchowieństwo archidie-
cezji Magdeburgskiej, podnosząc kilkakrotnie powstania pogańskie: w 983 roku
pod wodzą Mściwoja, następnie jego syna Mściśława, w 1066 roku Obodrzy-
cy pod wodzą Błusa (zniszczenie Hamburga). W 1168 nastąpił podbój i chrzest Rugii
przez Duńczyków. Według przypuszczeń R. Olescha (1989: 463–8) dotarła do
nich jakaś misja z kręgu cyrylo-metodejskiego (przez Czechy?), na co wskazują
nieliczne wprawdzie cerkiewizmy: *püp* ‘ksiądz, pastor’, *pqt’üste* = scs. *pętikost’-
je* ‘Zielone Świątki’, *cart’ai* ‘kościół, cmentarz’, *carkvaičə* ‘kaplica’, toponimy
Cirquicia (1275), *Crisow* (1496) = głuź. *Križov*.

Plemiona pomorskie bliższe językowo i kulturowo Słowianom połabskim niż
prapolskim, mimo ustanowienia w 1000 roku na zjeździe gnieźnieńskim biskup-
stwa w Kołobrzegu, zachowały religię pogańską do XII wieku. Chrystianizacji
Pomorza Zachodniego dokonał św. Otto, biskup Bambergu, który w 1124 roku na
zaproszenie Bolesława Krzywoustego udał się z Gniezna do Pyrzyc, Wolina
i Szczecina, gdzie zniszczono świątynię Triglava, a mieszkańcy nie bez oporu
przyjęli z rąk jego chrzest.

Jak zauważył H. Łowmiański (1979), chrześcijaństwo przenikało do Słowian
połabskich i pomorskich drogą synkretyzmu religijnego przez kojarzenie i adapta-
cję imion świętych z bóstwami pogańskimi: *Święty Wit* – *Suentewith*, *Trójca Świę-
ta* – *Triglav*, *Diabel* – *Zernebog* (Czarny Bóg). Śladem tego procesu są kaszubskie
nazwy diabłów utworzone od imion świętych, np. *Jurk*, *Kasper*, *Kubuś*, *Michał(k)*,
Mikołaj, *Walątiński* (Popowska-Taborska 1995: 145). Podobny synkretyzm reli-
gijny zachował się w Prusach i na Litwie aż do czasów reformacji.

RUŚ KIJOWSKA

Bizantyjskie misje chrystianizacyjne docierały północne wybrzeże Morza
Czarnego w późnej starożytności, a później w epoce chazarskiej i wareskiej. We-
dług tradycji ok. 866/7 misjonarz bułgarski Michaił miał nakłaniać współrządcę
Kijowa Askolda do przyjęcia chrześcijaństwa. W 944 roku podczas rozmów

z Grekami po nieudanym ataku na Konstantynopol część posłów „ruskich” przysięgała na Ewangelię. W 955/7 nastąpił chrzest Olgi w Konstantynopolu, ale jej syn Światosław nie był zainteresowany chrześcijaństwem. Dopiero Włodzimierz Wielki przyjął w 988 roku chrzest w (już chrześcijańskim) Chersonesie na Krymie, otrzymując za żonę Annę, siostrę cesarza Bazylego II. Po powrocie do Kijowa zniszczył pogańskie świątynie, wrzucił posąg Peruna do Dniepru w Kijowie, gdzie powstała metropolia i pierwsze cerkwie. W 1015 roku nastąpiła męczeńska śmierć i wyniesienie na ołtarze jego synów Borysa i Gleba. W XI–XIII wiekach miało miejsce kilka buntów pogańskich (i liczne jeszcze pochówki ciałopalne). W czasach Mendoga (1203–1263) i jego syna Wojsiełka prawosławie zaczyna przenikać na pogańską Litwę, która obejmowała wówczas późniejszą Białoruś i częściowo Ukrainę.

4. Źródła polskiej terminologii religijnej (wybrane przykłady)

Jak przed stu przeszło laty pisał Aleksander Brückner (1915: 105) „Głównym tych słów zbiornikiem była nowa kultura chrześcijańska, trafiająca odnogą czeską do Polski w X i XI wieku; misjonarze salzburscy i regensburscy, w Karyntii, Pannonii, na Morawach kuli je pierwsi, a przyjęli ich terminologię, ustalili i rozszerzyli bracia soluńscy Cyryl i Metody”. Kolejne liczne prace jego następców w pełni potwierdziły intuicję największego polskiego filologa. Celem moich uwag jest dokumentacja na wybranych przykładach wskazanych przez Brücknera językowych dróg chrystianizacji Polski. Większość zapisów pochodzi z XIV–XV wieku, daty starszych onimów utworzonych od terminów religijnych w nawiasach.

Aniol (przegłos $e > 'o$) starsze zapisy *angel* (Kśw.), *angol* (Kgn.), *angyol* < st.czes. *angel*, natomiast starsze *andiel*, dziś *anděl*, podobnie jak schorw. *andžeo*, dubrownickie *andio*, *andjela* (Skok I: 43) oddaje wymowę włoską [anželo] łacińskiego *angelus* < gr. ἄγγελος, skąd bezpośrednio scs. *ang'elъ*, *anjelъ*.

Bierzmować, bierzmowanie, XV–XVI *bi(e)rmowanie, bierzw(n)ować*, (pod wpływem *bierzwno* ‘belka’) < st.czes. *biřmovati, -anie* < swn. (bawarskie) *f/virmōn* < łac. *firmare*.

Biskup (1136 *Stari Biscop-icy*) st.pol. też *biskop, piskop* < st.czes. *biskup*, scs. *(e)-piskupъ*, schorw. *b/piskup*, kajkawskie *biskup*, śle. *škof* < swn. *Biskof*. Wahanie *p/b* wskazuje na pośrednictwo romańskie (wł. *vescovo*, dalm. *pasku*, fr., *évêque*, hiszp. *obispo*) < łac. *episcopus*, ale scs. *(e)piskupъ* < gr. ἐπίσκοπος (Skok I: 157); pogardliwie *Kozi Biskup* (1385).

Błogosławić ‘wielbić Boga, Deum adorare’ < st.czes. *blahoslaviti*, scs. *blagosloviti* ‘benedicare (poświęcać)’. Zwraca uwagę podobieństwo do *bogosławić* (brak w czeskim) ‘sławić Boga; Deum laudare’ < scs. *bogoslaviti*, jako uniwerbizacja

wyrażenia *Boga sławić; por. *Bogiem sławiona Maryja* ‘(wy)sławiona przez Boga’, może w sensie ‘błogosławiona’.

Bogurodzica st.pol. *Boga/o/urodzica*; st.czes.(rzadkie) *Bohorodicě* (dziś *Bohoro-dička*), scs., wsch.słow. *Bogorodica*, kalka gr bizant. Θεοτόκος; odmianki st.pol-skie znajdują dokładną paralełę w schorw. *Boga/o/urodica* (Šetka 1976: 48).

Bożyc ‘Syn Boży’ (*Bogurodzica* F: *Bożyciel*), st.czes. ‘ts.’; pdsł. ‘narodzenie Syna Bożego’ < *božitjь; **Bożec** koniec XVI w. ‘bożek’ (gw.czes., słe., schorw., gw.ukr.), połab. *Būzæc* ‘Pan Bóg’ < *božьcь (PS I: 344); **Bożyczka** XV w. ‘deificata’ (o NMP) < *božica; derywacja *bożyc* – *bożyczka*, jak *dziezdic* – *dziezdiczka*, wileńskie *panicz* – *paniczka*. Nazwy jakichś bóstw słowiańskich przeniesione na Świętą Rodzinę, por. też *Swarog* – *Swarożyc*.

Cerkiew ‘świątynia (drewniana)’, **cerkwica** ‘kaplica’ st.pol. *ce/yrki*, *ce/yrkiew*, top. *Circuice* (1155); *Cer(e)kwica* (do dziś 4 nazwy w zach. Polsce), słowińskie *cěrk’i* ‘świątynia’, połabskie *cart’ai*; *carkvaičə*, top. *Cirquicia* (1275), g/dłuż. *cy/-erkej* (top. X–XI w.), st.czes. *cierkev*, sła. *cirkev*, *cirkvička*, Fryz. *cirkuvah* (loc.pl.), słe. *cerkev*, schorw. *crkva*, warianty gwarowe *c-ir/er/-re-kva*, scs. *cirky / crьky*; *crьkьvica*, st.rus. *crьky*, *crьkьvь* (sporadycznie bez palatalizacji *krьkьvь*, XIII w.), ros. *cerkov’*, ukr., brus. *cerkva*. Wahanie wokalizmu przemawiają z różnymi źródłami pożyczki: na południu z greki *κυρι(α)κή* (może przez gockie *kirikō), na zachodzie przez kościół frankijski, skąd st.francuskie *kerke*, *zerke*, st.ang. *cirice*, st.saskie *ki/erika*, swn. *kirihha*, *chirihha*. W opinii L. Moszyńskiego na zachodzie (Karyntia, Morawy przed C-M) formy z *-ir-* z swn.; natomiast scs. i pokrewne *crьky*, *-ьve* < *crьky (? przez gockie *kirikō) z greki *κύριακον*.

Chrystus, st.pol. *Kryst/Chrystus(z)*, czes. *Kr/řistus*, scs. *Xri/bst(os)ь* (1) formy z *Ch-* z łaciny kościelnej (balkańskiej) *Chrīstus* < gr. *Χρῖστος* ‘pomazaniec’ od *χρίειν* ‘namaścić, posmarować’, a to kalka z hebrajskiego *māšīh* ‘Mesjasz’; (2) formy z *K-* z swn. *Krist* (a tam z łaciny przez romańskie *ch > k*) > swn. *Krist* > nwn. *Christ*. Zagadkowe użycie formy *Cruz* we *Fragmentach fryzyńskich* w znaczeniu ‘Chrystus’ *Nas gozbod βueti cruz* (?) ‘Pan nasz, święty Chrystus’ (Moszyński 1994: 131) lub ‘Nasz Bóg [i] święty Krzyż’.

Chrzest, st.pol. *chrzest*, *krzest*; *krest* (Rozm. 2 razy), gw. *krzest*, połab. top. *Christowe* (1267), głuż. czes. *křest*, sła., słe. schorw. *krst*, ale Fryz. *krest* ‘chrzest’: proti memu *creztu* ‘przeciwno mojemu krztowi’ i ‘krzyż’: suentemu *creztu* ‘świętemu krzyżowi’. Zapożyczenie przed-CM na Morawach *krьstь ‘chrzest, Chrystus’ < swn. *Krist*; natomiast w scs. *krьstь* i u Słowian prawosławnych ‘krzyż’ i ‘chrzest’. Trudna do objaśnienia zmiana znaczenia: (1) ‘Chrystus na krzyżu’ > ‘krucyfiks’ > ‘krzyż’; (2) ‘chrzest lub żegnanie się znak kryża’ > ‘(sam) krzyż’. Imię Chrystusa w scs. w kilku skontaminowanych postaciach fonetycznych: *Xri-st(os)ь* < gr. *Χριστός*; *Xrьstь* < swn. *Krist* < (przez rom.) łac. *Christus*.

Chrześcijanin, st.pol. *k/chrescijan(an)* < st.czes. *křest’an* < scs. *krьstijan(in)ь* (wg P. Skoka i M. Vasmera z łaciny *christianus*), schorw. *krsćanin* ‘rzymski kato-

lik’, st.rus. *kr̄stianin* ‘chrześcijanin’ od XIV ‘chłop, wieśniak’ dziś *krestjanin*; źródło zapożyczenia niepewne: (1) swn. *Christjāni* < łac. *chr̄stiānus* (2) bezpośrednio z łaciny (kościelnej lub bałkańskiej), (3) scs. z greki *χριστιανός* (Didache 100–150 Syria, apokryf).

Cmentarz, odmianki: *cmynta/erz*, *smyntarz* (wpływ *smętny*), gw. *centerz*, ukr. *cvyntar*. Nieznane w czeskim, sła. słowac. *cintorin*, scs. *cimitr̄b*. W polskim z łaciny chrześcijańskiej *cimentarium*, *coemeterium* < gr. *κοιμητήριον*.

Duszycza ‘dusza osoby umierającej lub zmarłej’, np. „Xre [...] day *duszyczy* przeszegnanye, day cząlv dobre skonanye” (SS II: 223); *dzień duszyczek* ‘zaduszki’ (SPXVI: 213–214), podobnie w drugiej części *Dziadów* Mickiewicza: „Czego potrzebujesz *duszezko*, żeby się dostać do nieba?” (śląd wierzeń pogańskich).

Gospodzin, tylko ‘Bóg’, st.czes. *Hospodin*, scs. (i pdw.słow.) *Gospod̄b* ‘pan, Bóg’, *gospodin̄b* ‘pan gospodarz’ ← kalka łac. kośc. *Dominus* ‘bóg’ ← gr. *Κύριος* ← hebr. *Adonai* ‘pan’ w miejsce świętego imienia Boga *Jahwe*. **Gospodza** tylko ‘NMP’ (czes.brak), scs. *gospożda* ‘pani, NMP’. Obie formy są kalkami z łaciny kościelnej *dominus*, *domina*.

Jalmużna, st.czes. (*j*)*almużna*, jedno z nielicznych zapożyczeń ze st.saskiego *al-mōsna*, które przez frankijski do francuskiego *almoſne* (XI w.), a wywodzi się z greckiego *ἐλεημοσύνη* przez łacinę kościelną *alimosina*.

Kano(w)nik, formy z -v- (do dziś w nazwiskach) w st.czes., scs., st.rus.; wg P. Skoka (II: 35) powstały na wzór formacji -ovnik, z łac. *canonicus* < gr. *κανονικός* ‘wyższy duchowny’.

Kierlesz, skrót od wezwania w liturgii greckiej *Κύριε ἐλέησον* ‘Panie zmiłuj się’. W Polsce jako refren *Bogurodzicy* zanotowany w *Kronice wołyńskiej* pod 1249. W podobnych znaczeniach u wszystkich Słowian-katolików przez św. *kirleis* [s >š] z łac. kościelnej, a to z greki (VI w. Grzegorz Wielki).

Kielich, st.czes. *kalich*, rzadkie *kelich*, słoweńskie < swn. *kelih* < łac. *calix*, acc. *calicem* [kalicem] > pn.wl. [kaliże] > cerk. chorw. *kaležb*, schorw. *kalež*, liczne odmianki gw. W Dalmacji (Skok II:20); rozwój fonetyczny jak w *krzyż*.

Klasztor (przegłos *e > o*) < st.czes. *klášter/ř*, w łużyckim, słoweńskim i schorw. gw. *kloštar* < swn. *klōstar* < łac. kośc. *clostrum* < *claustrum* (substytucja swn. *ō >* st.czes. *ā* może z okresu, gdy ps. *ō = ā*, jak w toponimii słowiańskiej w Grecji VII–VIII wiek).

Kmotr(a), **kum(a)** ‘chrzestny ojciec (matka)’ < st.czes. *kmotr(a)*, scs. tylko *к̄мотра* ‘matka chrzestna’ < łac.bałk. *com-mater* ‘matka chrzestna’; śladem *com-pater* jest cerk. chorw. *kupotr̄b* ‘ojciec chrzestny’ oraz *kupotra* ‘cognata’. Skrócona forma cerk. słow. *kum̄b* pd. i ruskie *kum(a)*, skąd do Polski (Sławski II: 282, III: 358–361; Skok II: 231–232).

Koleđa (1292 *Colenda*), także ‘danina/ podarunek noworoczny’ st.czes. *kola/eda*, scs. *kolęda* ‘święto Nowego Roku’, u Słowian prawosławnych także ‘Boże Naro-

dzenie, Wigilia'. Zapożyczenie prasłowiańskie z łaciny (bałkańskiej) *calendae* 'pierwszy dzień miesiąca', w st.romańskim także 'Boże Narodzenie'. Ponownie zapożyczone jako *kala/endy* (stąd *kalendarz*), st.czes. *kalendy*, scs. i st.rus. *ka-lanʹdy* przez śr.gr. *καλάνδαι* z łaciny.

Komża, st.czes. *komžě* < łac. kośc. *camisia* 'komża'; może przez Akwileję na Morawy, por. friul. *k'améze*, itp. Różne formy schorw. *kamža*, *kamša*, *kamiž* ze st.romańskiego (Skok II: 27).

Kościół (1136 *Costol*) 'świątynia (murowana)' (przegłosu *e > o*) < st.czes. *kostel* 'świątynia', słowac. *kostol*, toponim st.łuż. *Ztare-coztol*, cerkiewno-słow. (Ruś, Serbia) *kostelʹ* 'umocnienie, gród', u Chrabra (X w.) *Blatenski kostel* (niem. *Mosa-purc*, łac. *Urbs paludarum*) w Panonii, gdzie być może rozwinęło się znaczenie 'świątynia (murowana)', obejmując przez państwo Świętopelka całą (bez połabskiego) zachodnią Słowiańszczyznę. Źródłem jest śred. łac. *castellum* 'gród murowany', zapewne przy udziale swn. *kastel* 'Schloss' (Sławski II: 553–554; Skok II: 57–58).

Krzyż (1136 *Criz-an*), połab. top. *Crisow* (1496) = głuź. *Križov*, *kříž*, dłuż. *kšíž*, czes. *kříž*, śla. *kříž*, ale w modlitewniku Kapituły Spiskiej z 1480 roku zanotowano formę: „znamenem swatheho krzuza” (J. Stanislav 1967: 65), która przypomina Fryz. *Nas gozbod βueti cruz*, śle. *križ*, cerk.-chorw. (XII w.) *križb*, schorw. *križ*. Źródłem zapożyczenia jest st.pn.włoskie **kruže* (friulskie *kros*, sardyńskie *ruge*) < łac. ludowe **kruge(m)* < *cruce(m)* [krukem] < łac. *crux*, acc. *crucem*.

Mięsopust-y 'zapusty, ostatki' ze zmianą znaczenia pod wpływem czeskim (Karpłuk 2001: 89); wszędzie indziej '(wielki) post': scs. *męsopustʹ* 'τεσσαρακοστή', bułg., ros., schorw., śle. 'post, początek postu' przed C-M kalka z łaciny kościelnej *carni(s)privum* 'post'; *opuszczenie mięsa', paralelne do *carnem levare* (skąd przez franc. *karnawał*).

Milosirdy (1 zapis KŚw.) nieznane w czeskim, scs. *milosrʹdy* (Siatkowski 1996: 209, jako jeden z kilku bezpośrednich cerkiewizmów w staropolszczyźnie).

Mnich, w tej postaci w czeskim, słowackim, łużyckim i wschodniosłow., scs. *тннѣ*, dawne chorw. *manih*, *mnych*, śle. *menih*, przed-C-M, zapewne już prasłowiańska pożyczka ze swn. *munih*, a to z łac. kośc. *monicus* < *monachus* < gr. *μοναχός* (Kiparsky 1934: 154; Skok II: 453).

Msza, st.czes. *mšě*, scs. *mša* (Mszal Kijowski), czakawskie *maša*, słoweńskie *maša*, gw. *meša*. Przed C-M pożyczka na Morawy, zapewne przez swn. *missa* < z łac. zakończenia mszy: *Ite, missa est* (IV w.).

Nieszpory, st.pol. też *nieszpór*, *mieszpór*, *mięszpór*, ze st.czes. *n/mešpor* < swn. *vesper(a)* < łac. kośc. *vesperae* 'modlitwa wieczorna'.

Ofiara (przegłos *ě > 'a*), *ofiera* < st.czes. *ofěra* (fem.) < swn. *opfar*, *offar* (masc.), swn. *opfer*, sdn. *opper*, *offer*, nwn. *Opfer*, *opfern* < łac. *operari* i *offerre*. Z nwn. *Opfer* > głuź. *vopor*, dłuż. *hopor* śle. *ofer*, czakawskie *ofar*. XV-wieczne *opiora* (głosa do *remedium*) J. Reczek (1968: 43) zestawia ze (st.)kaszubskim *opiora*,

opiorowany (1586 Krofej), zachwanym w słowińskim, a F. Lorentz (1959: 452) wyprowadza z [dolno]niem. (masc. > fem., przegłos *e* > 'o). Forma staropolska przemawia za starą transpozycją niem. *f* przez pol. *p*, ale bezpośrednie źródło niemieckie niepewne.

Oltarz (1257 *Oltarik*) też *altarz* < st.czes. *oltař*, scs. *ol̨tarb̨*, *altarb̨*, wahanie *o/a*-w st.rus., bułg., schorw., sło. *oltar*, *altar* (XVI), gw. *lotar*; rumuńskie *oltar*, *altar*. Przed C-M pożyczka zapewne ze swn. *altāri* < łac. *altāre*, skąd przez Bałkany pdw.słow. formy z *a-*; nie wykluczony też wpływ śr.grec. *ἀλτάρι(ov)*.

Oplatek 'hostia' < st.czes. *oplatek*, scs. (Mszał Kijowski) i st.rus. *oplatykb̨*, ros. *oplatok* przez misję bawarską przed C-M, por. swn. *oblāta*, *ovelāta* < łac.kość. *oblāta* (hostia); nowszego pochodzenia sło. *oblat* < św. *oblat(e)*. Natomiast czakawskie *oblant/da* (z wtorną noswością jak *inkona*, *komendija*) przez datyńskie z łac. *oblāta* (Skok II: 537).

Oplcenie 'wcielenie Syna Bożego', zapewne transpozycja scs. *vb̨-ryl̨štenije*, st.rus. *o/vb̨-ryl̨ščeniej*; kalka łac. *in-carnatio*, gr. *ἐν-σάρκοσις*.

Papież, st.czes. *papežb̨*, scs. *papežb̨*, sło., sła. *papež*, na Rusi z polskiego. Przed C-M pożyczka, zwykle wyprowadzana ze swn. *bābes* (śwn. *bābes(t)*, nwn. *Papst*), a to z łac. kość. *pāpes* (skąd st.franc. *pape(s)*, hiszp. *papaz* 'biskup w Maghrebie'), ostatecznym źródłem jest gr. *πάπας* 'ojczulek'; *παπᾶς* 'duchowny, biskup', n.gr. 'papież'. Wahanie dźwięczności (łac. *p* > swn. *b* > słow. *p*) przemawia za pośrednictwem bawarskim.

Piekło, st.pol. *piekiel*, *pkiel* < st.czes. *peklo*, scs. *pyklyb̨* 'piekło, smoła', kalka przed C-M z swn. *peh* 'smoła, piekło' < łac. *pix*, *picis* 'smoła'; znaczenie 'infernum' wyparło w większości języków pierwotne 'smoła', zachowane w dialektach i toponimii.

Pielgrzym (1235), st.czes. **pilhřim* (w onomastyce), (st)rus. *piligrim*, swn. *pil(i)grīm* < łac. *pelegrinus*; schorw. *pelegrin* z włoskiego.

Pogan(in), gw. *pogan* < st.czes. *pohan*, rzadkie *pahan*, scs. *pogan(in)b̨*, ogólnosłowiańskie z łaciny bałkańskiej *paganus* 'poganin', znaczenie to pojawiło się w literaturze chrześcijańskiej, zastępując klasyczne 'wiejski, wieśniak, prostak'.

Pop 'kapłan' już w st.pol. 'duchowny prawosławny', prasłowiańska pożyczka z germańskiego albo swn. *pfaffo* 'duchowny, klecha' lub raczej gockiego **papa* (acc. *papa-n*) 'duchowny' < greckie *παπᾶς*.

Post, pościć, st.czes. *póst*, *postiti (se)*, scs. *postb̨*, *postiti (se)*, ogólnosłowiańskie, zapożyczone ze swn. *fasto*, *fastēn*, goc. *fastan* 'pościć' pierwotnie znaczenie 'być mocnym' zmienione pod wpływem łac.chrześc. *ieiunare* 'powstrzymywać się (od pokarmu)'.
Sąmnienie, scs. *so/u-m̨n̨n̨ije* kalka gr. *το συνειδός*, wobec w st.czes. *svědomie* kalka łac. *conscientia* (Siatkowski 1996: 209–210); nowsze *sum(n)ienie* przypo-

mina morawsko-słowackie *sumenie* ‘świadomość’ (? pozostałość misji C-M ze zmianą $\rho > u$).

Spowiedź, st.czes. *z/spověd’*, scs. *izpověď věry* ‘wyznabie wiary’. Według L. Mo-szyńskiego (1994: 124–125) i innych badaczy we *Fragmentach fryzyńskich: ispo-věďb stvoriti* jest kalką swn. *bijih̄t tuon* (nwn. *Beichte* ‘spowiedź’ pierwotnie ‘wy-znanie’ jak ps. *iz-pověďb). Wyraz niemiecki jest kalką łac. *con-fessio*.

Szatan, (1217 *Satan*), st.czes. *šat(h)an*, *šatanaš*, scs. *sotona*, st.rus. *satana*, *sotona*, chorw. *satan*, formy z *-o-* z greckiego *σατανᾶς* (? przez goc. *satana*); postać *-a-*, gdzie sięgał wpływ łaciński i niemiecki *satan(ās)*. Formy zach.słow. [š] częste w miejsce niemieckiego [s].

Tydzień, głównie u Słowian katolickich: st.czes. *týden*, śla. *tyždeň*, śle. *t(j)eden*, chorw. *tajedan*, ale też st.rus. *tyžbdьnъ* (z polskiego). Tydzień chrześcijański przyjęli pogańscy Słowianie w VI–VIII na Bałkanach z Bizancjum i środkowym Dunajem i Dalmacji od patriachatu akwilejskiego przez łacinę dalmatyńską. Wprowadzone przez chrześcijaństwo numeryczne nazwy dni tygodnia rozpo-wszechniły się w grece, łacinie bałkańskiej i alpejskiej, a stąd w językach słowiańskich i dalej bałtyckich, natomiast Europa zachodnia (pozostałe romańskie, celtyckie i germańskie) zachowała „planetarny” system antyczny (Kiparsky 1934: 132–133; Skok 1925: 14–23; III, 62, 299, 552; Matuszewski 1978, Waniakowa 1998: 37).

Poniedziałek, st.czes. *ponděl-i/-ek*, scs. *po-neděl-nikъ* (kalka łac.-rom. ‘[pierwszy] dzień po niedzieli’), schorw. *prvi dan*, kalka friul. *prin-di* < łac. dalmat. *primus die*.

Wtorek, st.czes. *úterek*, scs. *вѣторъникъ* (drugi dzień tygodnia, licząc ponie-dzieli).

Środa, st.czes. *střěda* < scs. *srěda*; kalka swn. *mittawech* lub romańska < łac.kości. *media hebdomas /*septimana* (zachowane w dialektach romańskich od Sardynii po Dalmację).

Czwatek, st.czes. *čtvrtek* < scs. *četvѣrtъkъ* (czwarty dzień tygodnia).

Piątek, st.czes. *patek* < scs. *pęťkъ* (piąty dzień tygodnia).

Sobota, st.czes. *sobota* < scs. *sobota* / *sobota*, przez łacinę bałkańską *sambata i friulskie (por. gryzońskie *samba* ‘sobota’) z greki *σάββατον* (dysymilacja *mb* < *bb*) / *σάββατον* < hebr. *šabbāt* ‘dzień odpoczynku’.

Niedziela, st.czes. *neděle*, scs. *nedělja* *‘(dzień) nie-pracowania’ < ‘dzień Pański, boski, święty’ (gr. *κυριακός ἡμέρα* > łac. *dies dominica*); zmodyfikowana kalka znaczeniowa. Na gruncie ruskim *‘najważniejszy dzień tygodnia’ > ‘tydzień’).

Zbawić, Zbawiciel (w st.czeskim tylko ‘*liberare, -tor*’) bezpośrednio ze scs. *izbaviti, izbavitelъ* ‘*salvare, -tor*’ (Siatkowski 1996: 210).

Żak, st.czes. *žák*, schorw. *žakan* ‘kleryk, diakon, sługa kościelny’, *arhi-žakan* ‘ar-chidiakon’ i inne derywat; w Dalmacji liczne formy i toponimy z [ž] wg Skoka

(III: 670) stara pożyczka z łaciny ludowej w Dalmacji: „dep[ositio] Iuli *zaconis*” od formy *zaco*, pl. *zacones* < klasyczne *diaconus*, a to z greki *διάκονος*, bizantyjskie *διάκος*, skąd zapewne w gwarach pn.włoskich (Wenecja, Bergamo, Brescia) formy typu *zago*, z której jednak nie mogło powstać zach.słow. *žak.

Žalm, ža/oltarz < st.czes. *žalm*, *žaltář* < swn. *salm*, *saltāri* < łac. *psalmus*, *psalterium* (brak *p-* pod wpływem st.irländzkiego *salm*, *saltair*; gdzie jest to proces regularny).

Žegnać, st.czes. *žehnati* < swn. *segen(en)* < swn. *seganōn*, a to kalka z łac.chrzec. *signare* ‘błogosławić znakiem krzyża’.

Žyd, Žydowin (1204 *Sidouin*), st.czes. *žid(ovin)*, scs., st.rus. *židovinv* zapożyczony z łaciny bałkańskiej, por. friul. *žüde*, wł. *giudeo* < łac. *iūdaeus*.

5. Inne językowe świadectwa chrystianizacji Polski

5.1. Cerkiewnosłowiańskie formy imion świętych

Poza terminologią ważnym świadectwem przebiegu chrystianizacji Polski jest forma, historia i geografia nazw miejscowych i osobowych. Witold Taszycki (1937/1958) zwrócił uwagę na wczesne zapisy toponimów utworzonych od nazwy *cerky*, *cerkiew*, głównie w Polsce zachodniej (NMP II: 13–14); temat ten czeka na systematyczne opracowanie. Z kolei M. Łesiów (1958) na materiale imienia *Klimont* i jego postaci pochodnych rozpoczął dyskusję, czy mogą one być świadectwem istnienia liturgii słowiańskiej w Polsce. Wprawdzie autor, przypominając o kulcie tego świętego w Kościele Wschodnim, doszedł jednak do wniosku, że obecne w Czechach greckosłowiańskie formy z *-i-* pojawiają się w XIII wieku w całej Polsce, nie mogą być więc świadectwem obrządku staro-cerkiewno-słowiańskiego w południowo-zachodniej Polsce. Tym niemniej ich rozpowszechnienie (65%) kosztem łacińskiego *Klemens* skłania do zastanowienia, czy zdecydował o tym jedynie wpływ czeski.

Problematykę tę podjęła i systematycznie zanalizowała formy cerkiewnosłowiańskie wielu innych imion świętych M. Karpluk (2010: 241–296), m.in. *Andrzej*, *Bartłomiej*, *Gawrzyjał*, *Gorazd*, *Juda*, *Koźma*, *Łuka*, *Maciej*, *Paweł*, *Toma*, przyjmując, że

podstawa grecka będzie śladem liturgii wprowadzanej przez apostołów Słowiańszczyzny. Okazało się, że w imionach apostołów Judasza i Tomasza, ewangelisty Łukasza, wspomnianego we mszy męczennika Kosmy istnieją wahania, które nie znajdują wytłumaczenia na gruncie polskiego słowotwórstwa [...] Powstaje pytanie: czy zgodne z brzmieniem staro-cerkiewno-słowiańskim wyłącznie (jak *Koźma*) lub oboczne (jak *Juda*, *Łuka*, *Toma*) formy staropolskich imion chrześcijańskich wskazują na wpływy liturgii cyrylo-metodejskiej? Otóż na wpływy niewątpliwie wskazują. Nie mogą bez

zastrzeżeń dowodzić istnienia u nas liturgii słowiańskiej. Występująca przy wszystkich imionach zgodność ze stanem staroczeskim świadczy, że źródłem zapożyczeń były [morawsko-]czeskie ośrodki liturgii cyrylo-metodejskiej (Karpluk 2010: 250, 258).

5.2. Imię i kult świętego Świerarda

Na szczególną uwagę zasługuje imię świętego *Świerada* z kilku ważnych względów. Żyjący na przełomie X/XI (ok. 980 – ok. 1030) święty Andrzej – Świerad jest od 1083 współpatronem (wraz ze św. Stefanem, Emerykiem, Gerardem/Gellertem i Benedyktem) Królestwa Węgierskiego, a zarazem głównym patronem Słowacji, czczonym w miejscach swojego pobytu w Trenczynie i Nitrze. Na ziemiach polskich głównym miejscem kultu św. Świerada jest miejscowość Tropie nad Dunajcem z kościołem wzniesionym na przełomie XI/XII wieku i parafią udokumentowaną od początku XIV wieku pod nazwą *Sanctus Sweradus*. Według spisane go ok. 1064 roku dla potrzeb kanonizacyjnych *Vita sanctorum Andreae seu Zoera(r)di confessoris et Benedicti martyris eremitarum* przez bł. Maurusa obaj pustelnicy przybyli „de terra *Poloniensium*”, co potwierdzają inne źródła starowęgierskie. Natomiast Jan Długosz (1455–1480) pod 998 rokiem odnotowuje fakt, że „*Swiradus* qui et *Zoerardus*” zasłynął świętością w pustelni nad rzeką Dunajec w pobliżu Czchowa, skąd wraz ze swoim uczniem Benedyktem udali się na Węgry (*Annales* I/2: 293). Dzięki kultowi Świętego w kilku średniowiecznych sanktuariach Europy środkowej jego słowiańskie imię pojawia się w polskiej, słowackiej, węgierskiej i niemieckiej postaci fonetycznej w dokumentach łacińskich z XI–XV wieku, co pozwala zlokalizować i schronologizować utrwalone w jego imieniu procesy fonetyczne i substytucje międzyjęzykowe.

Co się tyczy etymologii imienia Świętego, to wyprowadza się je z prasłowiańskiego *Vъхе-radъ ‘wszystkim rad’ z przestawioną po zaniku jeru nagłosową grupą [vš-] na [šv-]. Proces ten można śledzić na gruncie filologicznym w języku polskim: *Wszerad* > *Świerad*, czeskim *Všerad* > *Sverad*, dolnołużyckim *Wšorad* > *Schorra(d)t*, serbochorwackim *Vserad* > *Sverad*, a na terenie Polski, głównie południowej, także w licznych derywatach toponimicznych (Karaś 1957; Malec 2001).

Najstarszy zapis parafii Tropie odkrył H. Kapiszewski (1958: 54) w przywileju Władysława Łokietka z 1307: de Santo *Sweredio* (możliwa też lekcja *Sweradio*). W zapisach z XIV wieku najczęstsza jest postać *Swerad-us*, rzadsza *Swirad-us*, która była rozpowszechniona w XV–XVII wieku. W *Liber beneficiorum* Długosza parafia nosi nazwę „de Sancto *Swirado* alias *Zorawdo*” co jest zapewne pomysłką w miejsce *Zorardo (jak w *Annales*, I/2: 293), ale stała się ona źródłem postaci *Zorawek* w *Żywotach świętych* (1579) Piotra Skargi; w późniejszych wydaniach *Żorawek*, skąd dostało się do tradycji lokalnej.

Również z Małopolski, głównie południowej, pochodzi większość zapisów imienia *Świ(e)rad* z XIII–XVII wieku (SSNO V: 200) głównie z okolic Sącza,

Czchowa, Wojnicza i Bochni. W tym też regionie jest dziś najczęstsze nazwisko *Świerad* (PESEL 689 razy: Tarnowskie 116 razy, Nowosądeckie 106 razy, Rzeszowskie 66 razy); rzadsza odmianka *Świrad* (PESEL 147 razy) nie tworzy wyraźnej geografii. Nazwisko *Świradzki* pojawia się w XIII wieku, a w Tropiu od XVI wieku do dziś w formie *Si(e)radzki*.

Podobnie nazwy miejscowe od imienia *Wszerad* w różnych odmiankach fonetycznych występują głównie w Polsce południowej: *Sieradza* (1274 k. Żabna nad Dunajcem), *Sieradzka* (1262 k. Bochni), *Sieradzice* (1382 k. Kazimierzy Wielkiej), *Seredzice* (1470–1480 k. Ilży), *Sieradowice* (1470–1480 k. Bodzentyna), *Sieradz* (1136 gród), oraz w Wielkopolsce: *Swaradowo* (1383 k. Nakła), lacus *Sieradowice* (1363), pro hereditate *Siradowo* (1398 k. Szamotuł). Nazwy te reprezentują struktury dzierżawcze **Všerad-jb*, **Všerad-ov*- i patronimiczne **Všerad-(ov)ice*. Jak widać, głównym ich skupiskiem jest dolina środkowej Wisły i Dunajca, czyli wiślańskie terytorium plemienne.

W języku słowackim imię św. Świerada występuje w postaci *Svorad*, poświadczonej pośrednio w węgiersko-łacińskich zapisach z terenu Słowacji: 1158 *Zoerard-us*, 1247 *Zourad-o*, 1290 *Zora(r)d* oraz w nazwisku 1477 *Svorad-sski*. W liturgicznych tekstach łacińskich na terenie Węgier przeważa, poczynając od bł. Maurusa (ok. 1064), grafia *Zoera(r)dus* do XV wieku; w XIII–XV wieku, zwłaszcza w dyplomach, dominuje postać starowęgierska *Zourad / Sourad*; od XIII wieku spotykamy *Zora(r)d*, a dziś *Szórád*. Świadectwem kultu św. Świerada w Oławie na Śląsku (kościół, ołtarz, pustelnia) są zapisy: 1206 *Zoehardus*, 1303 *Swarhardus*, 1376 *Swaracius*, 1378 *Swararzinus*, 1468 *Seohardus* (Oława); 1357 *Soerhardus* (Wrocław). Ta forma imienia Świętego może tkwić w nazwach dwu zaginionych wsi: 1208 *Zuaratouici*, 1218 *Svaratovici*, 1310 *Swaratowicz* (wieś k. Trzebnicy) oraz 1253 *Szarocin*, 1272 *Szwarucino*, 1328 *Swaraztin*, 1366 *Szwaraczin* (folwark k. Wrocławia; Domański 1967: 39). Natomiast śladem kultu św. Świerada na Morawach jest *Horologium olomunieckie* z końca XII wieku z dopisanym po 1200 roku pod dniem 17 VII (święto patronalne św. Świerada w kalendarzu liturgicznym) „*Quirici et Julithe, Suerad-i heremita et mart.*” (Hollinka, 1934: 320–321).

Sumując, utrwalona dzięki kultowi Świętego wskazuje jednoznacznie na jego południowopolskie pochodzenie, co potwierdza informację bł. Maurusa, że św. Świerad przybył do klasztoru (Benedyktynów) na górze Zobor koło Nitry „*de terra Poloniensium*”. W okresie gdy św. Świerad przyszedł na świat (ok. 980) ziemie Polski południowej oraz prowincja Wag (z centrum w Trenzynie) należały prawdopodobnie do schrytlianizowanego już Królestwa Czeskiego, a na przełomie X i XI wieku znalazły się pod władzą Bolesława Chrobrego. Wydaje się, że działalność eremicko-misyjną św. Świerada na obrzeżach państwa polskiego należy rozpatrywać na tle powstałych z inspiracji tego władcy misji św. Wojciecha, Pięciu Polskich Braci Męczenników oraz św. Brunona i łączyć z ruchem misyjno-eremickim zakonu Benedyktynów w Europie środkowej (zob. obszerniej: Pietrzak 1998; Bednarczuk 2001, 2002).

5.3. Tabliczki z Podebłocia

W 1986 roku w miejscowości Podebłocie, położonej ok. 100 km na południe od Warszawy w pobliżu Wisły, w czasie prac wykopaliskowych prowadzonych przez pracowników Instytutu Archeologii UW, znaleziono datowane na IX–XI wiek trzy tabliczki ze znakami, z których pierwsza jest nieczytelna, a druga i trzecia zawierają podobne do siebie sekwencje znaków literowych przypominających majuskułę grecką. Kierownik ekspedycji prof. J. Gąssowski (1987) uznał je za „najstarsze wczesnośredniowieczne zabytki pisma na ziemiach polskich”, a prowadząca wraz z nim badania terenowe dr E. Marczak (1986, 1995, 1998) w dalszym ciągu analizuje tabliczki przy udziale uczonych różnych specjalności. Dotychczas jednak nie otrzymaliśmy kompletnego sprawozdania z wyników badań archeologicznych w Podebłociu, natomiast w 1987 roku na łamach pism popularno-naukowych („Problemy”, „Kultura”, „Światowit”, „Archeologia Żywa”, „Z Otchłani Wieków”) wywiązała się ożywiona dyskusja, w której wzięli udział wybitni polscy historycy, archeolodzy oraz językoznawca L. Moszyński (1987, 2001). Część uczestników dyskusji odniosła się sceptycznie do samego odkrycia (L. Leciejewicz), a zwłaszcza do uznania go za świadectwo misji cyrylometodziejskiej w Polsce (Moszyński, Tyszkiewicz), nie wykluczyli jednak tej możliwości T. Wasilewski, J. Bieniał i inni historycy.

Interpretacji napisów dokonał T. Wasilewski (1987), odczytując na tabliczce nr 2 litery greckie IXCN jako skrót bizantyjskiego I(HCOYC) X(PICTO)C N(IKA) ‘Jezu Chryste zwyciężaj’, a na tabliczce nr 3 napisany dwukrotnie monogram Chrystusa: IX/ICXC.

Dyskutowany tu chrystogram nawiązuje do objawienia, jakie doznał Konstantyna Wielkiego (271–337), przed zwycięską bitwą o Rzym: „w godzinach popołudniowych, gdy słońce już chyliło się ku zachodowi, na własne oczy widział na niebie krzyż świetlany, unoszący się pod słońcem, z napisem: *ἐν τούτῳ νίκα* ‘w tym zwyciężaj’. Widzenie to w zdumienie wprowadziło jego samego i wszystkich żołnierzy, którzy szli za nim i na cud ten patrzeli [...] Miał zaś wygląd taki: Długa pozłacana włócznia miała przecznicę, nadającą jej postać krzyża. U samej góry włóczni był przymocowany wieniec ze złota i drogich kamieni. W nim znajdował się monogram Zbawiciela, a mianowicie duże litery, które jako pierwsze oznaczały imię Chrystusa, tak że litera **P** przechodziła w pośrodku litery **X**. Głoski te zwykł był cesarz później nosić na swoim szyszaku”. Chodzi tu więc o znany już w II wieku chrystogram (m.in. z inskrypcji w katakumbach). Z dzieła Euzebiusza z Cezarei *Vita Constantini* (I, 28–31, oprac. Bober 1965: 109–110) i innych autorów oraz monet Konstantyna wynika, że chrystogram ten został umieszczony na sztandarze wojskowym (*labarum*), hełmie Cesarza oraz na tarczach jego żołnierzy.

Chrystogram Konstantyna, poszerzony przez objawione mu: *ἐν τούτῳ νίκα*, znalazł swój wyraz w bizantyjskim symbolu Chrystusa zwycięskiego w postaci liter **ΙΧ** / **ΧΣ** – **ΝΙ** / **ΚΑ** ‘Jezu Chryste zwyciężaj’, umieszczanych w ramionach

krzyża. Znak ten był w czasie nabożeństwa wyciskany przez kapłana na chlebie eucharystycznym (EK XIII, 2009: 165–173, oprac. Kruk). Pojawiał się na wizerunkach Chrystusa ukrzyżowanego, napisach wotywnych oraz enkolpionach i wraz z chrześcijaństwem dotarły na Rus Kijowską, gdzie spotykamy je w inskrypcjach postaci chrystogramu:

IC XC
†
NI KA

(1) na kamieniach dźwińskich w pobliżu Połocka z prośbą o wspomnienie dla kniazia Borysa, rok 1128 (3 razy).

(2) na krzyżu wykutym w kamieniu koło Drucka z 1171 roku z okazji przyjęcia na chrzcie imienia Vasilij przez ks. Rogwołoda Połockiego, syna Borysa.

(3) w napisie na obrusie mszalnym (antymensie) episkopa nowogrodzkiego Nifonta, rok 1148 (Wójtowicz 2005: nr 14–16, 20, ilustracje 44–46, 50). Obok tego spotykamy na Rusi liczne chrystogramy z literami **XC** = **XPICTOC**, m.in. na enkolpionach kijowskich z XII–XIII wieku odnalezionych na środkowym Podnieprzu (Gródek-Kciuk 1989: 102).

(4) na trzech tabliczkach glinianych znalezionych w Podebłociu (koło Garwolina/Radomia), które T. Wasilewski (1987), odczytał **IXCN** jako skrót bizantyjskiego **I(HCOYC) X(PICTO)C N(IKA)** ‘Jezu Chryste zwyciężaj’.

Również na terenie Polski odkryto liczne enkolpiony, głównie typu kijowskiego (Dąb-Kalinowska 1976; Gródek-Kciuk 1989; Ginalski 2001). Większość z nich pochodzi z XI–XIII wieku i zostały znalezione na terenie Grodów Czerwieńskich należących w latach 1031–1340 do Rusi (głównie w okolicach Sanoka, Przemyśla, Chełma i Drohiczyzna). Jedynie kilka z nich odnaleziono w Polsce centralnej (Ostrów Lednicki, Gniezno, Kraków-Nowa Huta). Na dwóch występują chrystogramy:

(1) na jednym z pięciu enkolpionów znalezionych w czasie wykopalisk na wzgórzu Horodyszczce nad wsią Trepcza koło Sanoka (Ginalski 2001: 362, rys. 10 a). Chrystogram znajduje się na medalionach tworzących zakończenia ramion krzyża: pionowo: **IC** (góra) / **XC** (dół), poziomo **NI** (lewy), **K(A** słabo widoczne), więc **IC / XC – NI / KA**, jak na niektórych enkolpionach typu kijowskiego.

(2) na enkolpionie znalezionym w latach 60-tych XX w. na Ostrowie Lednickim po prawej stronie ramienia poprzecznego krzyża umieszczone są litery **XC** (po lewej stronie zatarte puste miejsce, w którym może było **IC** ?). Jest on datowany na pierwszą połowę XI wieku (Dąb-Kalinowska 1976: 116, rys. 10). W latach 1932–1935 znaleziono w jednym z grobów katedry gnieźnieńskiej brązowy krążek z literami greckim *ἅγιος* ‘święty’ oraz zaginiony w czasie wojny enkolpion (Gródek-Kciuk 1989: 126, nr 11).

O ile mi wiadomo, nikt dotychczas nie zestawiał napisów na tabliczkach z Podebłocia z inskrypcjami greckimi na Rusi Kijowskiej. Wydaje się więc, że są one fragmentami jakichś prawosławnych obiektów sakralnych, na których powinien widnieć znak krzyża. Jak zauważył Wasilewski (1987), podwójna linia pionowa pod X na tabliczce nr 2 może być pozostałością po górnym ramieniu krzyża, nad którym były wyciśnięte chrystogramy IXCN (nr 2) i ICXC (nr 3) wzorowane na bizantyjsko-ruskim IC/XC – NI/KA.

W moim przekonaniu znalezione w Podebłociu tabliczki należy łączyć z Rusią Kijowską, a nie jak przyjmował Bieniak (1987) z Wielkimi Morawami, gdzie nie znaleziono podobnych enkolpionów. Być może, napisy zostały wytłoczone ręką wyznawcy prawosławia uprowadzonego przez Bolesława Chrobrego z wyprawy kijowskiej w 1018 roku. Jednego z jeńców tej wyprawy znamy z imienia. Był nim Mojżesz Węgrzyn, który według *Kievo-pečerskiego paterika* (XIII/XVI w. MPH IV, 1884: 700–817; SSS III, 1967: 278) miał złożyć w Polsce potajemnie śluby zakonne na ręce mnicha greckiego z Góry Athos, a po powrocie do Kijowa osiadł w klasztorze.

Z wyprawą kijowską łączą się również wybite w Kijowie lub w Polsce z przeznaczeniem dla odzyskanych w jej wyniku Grodów Czerwieńskich (Kiersnowski 1959) srebrne denary w wizerunkiem władcy i napisem cyrylicy na awersie i rewersie BOLESŁAV KNEŽB. Spośród 13 zachowanych egzemplarzy 9 znaleziono na terenie Polski (zob. więcej Bednarczuk 2014).

6. Podsumowanie

Jak z przedstawionych obserwacji na temat chrystianizacji Europy i Słowiańszczyzny zdaje się wynikać, chrzest Mieszka w 966 roku był aktem w procesie chrystianizacji Polski, która rozpoczęła się w końcu IX wieku, kiedy (według *Legendy Panońskiej*) książę Wiślan prześladował w swym państwie chrześcijan. Byli to zapewne morawscy misjonarze, którzy według Olescha (1989: 463–468) docierali nawet do Słowian połabskich, a więc może też do Polan (por. wzmiankę u Galla, 1–2, o gościach u Piasta).

Na związki językowe ziem Polski południowej z Wielką Morawą w IX–X wieku wskazują również pewne zmiany fonetyczne. Chodzi o zjawisko kontrakcji, która, jak wykazał Marvan (1979: 166), została poprzedzona zanikiem interwokalicznej joty, a dokonała się przed zanikiem jeru słabego (ok. 1000 roku), który powodował wydłużenie powstałej w jej wyniku samogłoski. Centrum jej znajdowało się na obszarze Wielkiej Morawy, bo najpełniej została przeprowadzona w czeskim i zachodniosłowackim (czes. *vévoda*, ale pol. *województwo*); peryferią bliższą była wschodnia Słowacja, Górne Łużyce, pn. Słowenia i południowa Polska (czes. *síti*, wsch. słowac. *siat*’, pd.pol. *siać* / pn.pol. *siejać*), a peryferią dalszą – północna Polska, dolne Łużyce, środkowa Słowacja, reszta Słowenii, obszar serbochorwacki. Do grupy ruskiej i bułgarsko-macedońskiej

proces ten w ogóle nie dotarł. Przyjmując tę hipotezę, należałoby uznać północny zasięg kontrakcji jako granicę terytorium plemiennego Wiślan, Łędzian i plemion śląskich, związanych w czasie jej działania z państwem wielkomorawskim, a następnie czeskim.

Jak od dawna wiadomo (a udowodniła to ostatecznie Karpluk 2001), ogromna większość staropolskiej terminologii i imiennictwa chrześcijańskiego, przyszła do Polski z Czech, a wśród nich liczne cerkiewizmy. Niektóre z nich nie są znane w języku czeskim, por. wyżej *bogoslawić, miłosirdy, oplcenie, sąmnienie, zbawić, zbawiciel, (?) gospodza* (Siatkowski 1996: 195–225). Ostatnio jednak historyk poznański Sikorski (2012: 223–272) zabrał głos na temat „rzekomo czeskiej proveniencji polskiej terminologii chrześcijańskiej”, dochodząc do wniosku:

Założenia badaczy, którzy uznali, że polska terminologia kościelna została przejęta z czeszczyzny zaraz na początku procesu chrystianizacji (od X wieku), są w świetle aktualnego stanu wiedzy albo niewystarczająco uzasadnione z punktu widzenia językoznawczego, albo opierały się zasadniczo na wiedzy pozajęzykowej, najczęściej historycznej. Uwzględniając dotychczasowe uwagi krytyczne wobec stanu badań nad pochodzeniem polskiej terminologii kościelnej i weryfikację danych polegającą na usunięciu przesłanek historycznych z rozważań etymologicznych, nie można podtrzymać hipotezy misyjnej (X–XI wiek). Wydaje się, że badania nad kształtowaniem polskiego słownictwa kościelnego zostały do tego stopnia zdominowane przez powszechnie przyjmowane poglądy, że językoznawcy nie starali się formułować hipotez konkurencyjnych. Można mieć nadzieję, że powyższa krytyka stanu badań ośmieli do dalszych poszukiwań, które być może doprowadzą do rozwinięcia pobieżnie tu zarysowanej propozycji, wiążącej kształtowanie się polskiego słownictwa kościelnego z okresem późniejszym, a jego czeski – w dużym stopniu – charakter z dobrze poświadczonymi wpływami czeskimi na język polski w pełnym i późnym średniowieczu. Jest to jednak całkowicie osobne zagadnienie (2012: 272).

Z ostatnim zdaniem tej wypowiedzi trudno się zgodzić, ponieważ czeskie pośrednictwo w powstaniu polskiej terminologii chrześcijańskiej jest faktem bezspornym ze względu na uderzające podobieństwo fonetyczne, morfologiczne, znaczeniowe w setkach leksemów, którego nie da się inaczej objaśnić. Problemem jest jedynie niepewna chronologia wpływów czeskich w języku staropolskim ze względu na XIV-wieczną dopiero dokumentację. Posiadamy jednak szereg wskazówek pośrednich, takich jak: (1) formy z przegłosem $\check{e} > 'a, e > 'o$ zakończonym w XI wieku, np. *ofiara, anioł, kościół*; (2) terminy religijne w funkcji nazw osobowych i miejscowych zapisane w XII i XIII wieku, (3) czechizmy w Kronice Galla (Stieber 1974: 304–306) i powstałej najpóźniej w XIII wieku *Bogurodzicy*, oraz (4) bezsporny fakt, że warunkiem chrystianizacji było nauczanie wiernych w zrozumiałym dla nich języku; (5) wreszcie setki zapożyczeń czeskich (nie tylko w terminologii chrześcijańskiej), które miały się pojawić dopiero „w pełnym i późnym Średniowieczu”.

Pozostając więc na stanowisku, że bezpośrednim źródłem ogromnej większości polskich terminów religijnych był język czeski, należy zapytać o dalsze ich pochodzenie. Jak wiadomo, docierały tu od IX wieku kilkoma drogami: (1) z greckiego Bizancjum, może już przez ariańskich Gotów, a następnie misję morawską Braci Soluńskich, (2) z romańskiej Akwilei przez Dalmację i Panonię, (3) z bawarskiego Salzburga i Pasawy (niektóre może przez podalpejską Karantanję) i nieliczne z dolnoniemieckiego (*jalmużna, opiora*) i frankijskiego (*cerkiew*, jeśli nie z gockiego).

Drugim źródłem polskiej i słowiańskiej terminologii religijnej są zapożyczenia i kalki z łaciny chrześcijańskiej (kościelnej), których znaczna ilość pochodzi z greki, a niektóre mają nawet swe źródło w hebrajskim. Trudno natomiast wskazać stare bezpośrednie zapożyczenia ze staro(wysoko/dolno)niemieckiego bez udziału czeskiego; pojawiają się one dopiero z epoki średnio-wysoko-niemieckiej. Jeszcze późniejsze są zapożyczenia cerkiewnoruskie, niektóre z fonetyką ukraińską (*batko, bajtko, czerniec, czyr(z)niec, diak, (i)humen, kum(a), maślnica, monastyr, popadia, prażnik, płaskur, pra/oskura, skomroszny, sobór, soroczny (post), Spas, wieńczenie*).

Wreszcie sporo terminów religijnie powstało na gruncie historycznym języka polskiego (np. *baraniec, bezmiłość, bezwiństwo, bluźnierz, bożyczka, duszyca, klecha, meszne, nabożyć się, niepokalany/-a, narodzicielka, prosicielka, przebyt, świętopietrze, wszechmogący, zapieklać, zmartwychwstać*). Ważnym świadectwem chrystianizacji jest postać fonetyczna (cerkiewnoczeska, gwarowa), geografia i chronologia imion chrześcijańskich, także w postaci nazw osobowych i miejscowych, a odkryte przez Gąssowskiego (1986/1987) tabliczki z Podebłocia, najstarsze zabytki pisma na ziemiach polskich, zawierają cerkiewnogreckie symbole wiary chrześcijańskiej, znajdujące paralele na Rusi.

BIBLIOGRAFIA

- Banaszak M., 2009, *Historia Kościoła katolickiego*, t. 2: *Średniowiecze* (2. wyd.), Warszawa.
- Bartula C., 1988, (red.) *Dziedzictwo misji słowiańskiej Cyryla i Metodego*, Kielce.
- Basaj M., Siatkowski J., 2006, *Bohemizmy w języku polskim. Słownik*, Warszawa.
- Bator W., 1999, *Początki chrześcijaństwa w Kotlinie Karpackiej i Bizantyjsko-Rzymska rywalizacja o dusze Węgrów we wczesnym średniowieczu*, ZNUJ „Studia Religiołoga”, nr 32, s. 103–123.
- Bednarczuk L., 2001, *Językowe dziedzictwo świętego Świerada*, w: *Święty Świerad i jego czasy*, red. S. Pietrzak, Nowy Sącz–Tropie, s. 190–217.
- Bednarczuk L., 2002, *Fonetyczna postać imienia świętego Świerada*, „Prace Językoznawcze” Uniwersytet Śląski, nr XXVI, s. 13–21.
- Bednarczuk L., 2014, *Tabliczki z Podebłocia w świetle inskrypcji greckich na Rusi Kijowskiej*, „Studia Wschodniosłowiańskie”, nr XIV, s. 143–150.
- Bezłaj F., 1977–1995, *Etimološki slovar slovenskega jezika*, I–III, Ljubljana.
- Bober A., 1965, *Antologia patrystyczna*, Kraków.

- Bohač A., 1908, *Vliv románštiny na slovanskou terminologii církevní*, „Listy Filologické”, nr XXXV, s. 369–374, 432–444.
- Brückner A., 1915, *Wpływy języków obcych na język polski*, w: *Język polski i jego historia*, I, Kraków, s. 100–153.
- Brückner A., 1974, *Początki i rozwój języka polskiego*, Warszawa.
- Budziszewska W., 1988, *Rumuńska terminologia sakralna*, w: *Dziedzictwo misji słowiańskiej Cyryla i Metodego*, red. Cz. Bartuła, Kielce, s. 122–133.
- Cieślak A., 1993, *Terminy chrześcijańskie odbite w staropolskich antroponimach*, „Acta Universitatis Lodzianensis”, Folia Linguistica nr XXVII, s. 31–39.
- Czarnecki T., 1999, *Najstarsze polskie słownictwo religijne o rodowodzie niemieckim*, w: *Tysiąc lat polskiego słownictwa religijnego*, Gdańsk, s. 13–27.
- Dąb-Kalinowska B., 1976, *Trzy enkolpiony kijowskie w Polsce*, „Biuletyn Historii Sztuki”, nr XXXVIII/1, s. 3–11.
- Długosz J., 1455–1480 / 1961–1965, *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae*, I–XII, Kraków.
- Domański J., 1967, *Nazwy miejscowe dzisiejszego Wrocławia i dawnego okręgu Wrocławskiego*, Warszawa.
- Frinta A., 1954, *Bohemismy a paleoslovenismy v lužickosrbské terminologii křesťanské a jejich dějepisný význam*, Praha.
- Gąssowski J., 1987, *Najstarsze wczesnośredniowieczne zabytki pisma na ziemiach polskich*, „Problemy”, nr VI, s. 23–24, 33–35.
- Gebauer J., 1900–1913/1977–, *Slovník staročeský*, Praha.
- Ginalski J., 1999–2000, *Enkolpiony z grodziska „Horodyszczce” w Trepczy koło Sanoka*, „Acta Archeologica Carpatica”, nr XXXV, s. 211–262.
- Gródek-Kciuk E., 1989, *Enkolpiony znalezione na terenie Polski. Próba klasyfikacji i datowania materiałów*, „Przegląd Archeologiczny”, nr XXXVI, s. 97–134.
- Gródek-Kciuk E., 1991, *Enkolpiony*, w: SSS VIII, s. 115–116.
- Havránek B., 1963, *Otázka existence církevní slovanštiny v Polsku*, „Slavia”, nr XXV, s. 300–305.
- Holinka R., 1934, *Sv. Svorad a Benedikt světci Slovenska*, „Bratislava”, nr VIII, s. 304–348.
- Jireček K., 1911, *Geschichte der Serben*, Gotha.
- Kapiszewski H., 1958, *Tysiąclecie eremity polskiego. Świrad nad Dunajcem*, „Nasza Przeszłość”, nr VIII, s. 54–81.
- Karaś M., 1957, *Ze studiów nad polskimi grupami spółgłoskowymi: nagłos zaimka „wszy(s)tek”*, „BPTJ”, nr XVI, s. 115–144.
- Karpluk M., 2001, *Słownik staropolskiej terminologii chrześcijańskiej*, Kraków.
- Karpluk M., 2010, *Staropolskie studia językoznawcze*, Kraków.
- Kiersnowski R., 1959, *O tzw. „ruskich” monetach Bolesława Chrobrego*, w: *Studia historyczne dedykowane Henrykowi Łowmiańskiemu*, Warszawa, s. 91–103.
- Kiparsky V., 1934, *Die gemeinlavischen Lehnwörter aus dem Germanischen*, Helsinki.
- Klich E., 1927, *Polska terminologia chrześcijańska*, Poznań.
- Klimkowski T., 2011, *Chryścianizacja ludności romańskiej na Bałkanach w świetle faktów historycznych i językowych*, „Balcanica Posnaniensia”, nr XVIII, s. 43–54.
- Kluge F., Seebold E., 1989, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache* (22. wyd.), Berlin–New York.
- Kronsteiner O., 1989, *Wirgil duchownym ojcem misji u Słowian i najstarszego języka kościelnego*, „Die Slawischen Sprachen”, nr XVII, s. 65–74.

- Kucała M., 2000, *Polszczyzna dawna i współczesna*, Kraków.
- Labuda G., 2012, *Studia nad początkami państwa polskiego*, I–III (2. wyd.), Wodzisław Śląski.
- Lanckorońska K., 1961, *Studies on the Roman-Slavonic rite in Poland*, Rome.
- Lehr-Spławiński T., 1962, *Dookoła obrządku słowiańskiego w dawnej Polsce*, w: *Księga pamiątkowa ku czci St. Pigionia*, Kraków, s. 127–132.
- Lorentz F., 1959, *Gramatyka pomorska*, II, Wrocław.
- Lesiów M., 1958, *Czy staropolskie imię Klimont i jego postacie pochodne mogą być świadectwem istnienia liturgii słowiańskiej w Polsce*, „Onomastyka”, nr IV/1, s. 131–138.
- Łowmiański H., 1963–1986, *Początki Polski*, I–VI, Warszawa.
- Łowmiański H., 1979, *Religia Słowian i jej upadek (w. VI–XII)*, Warszawa.
- Malec M., 1994, *Imiona chrześcijańskie w średniowiecznej Polsce*, Kraków.
- Malec M., 2001, *Imię Świerad na tle rozwoju imiennictwa prasłowiańskiego i staropolskiego*, w: *Święty Świerad i jego czasy*, red. S. Pietrzak, Nowy Sącz–Tropie, s. 170–188.
- Mareš F., 2000, *Cyrilometodějská tradice a slavistika*, Praha.
- Marvan J., 1979, *Prehistoric Slavic contraction*, University Park and London.
- Machek V., 1968, *Etymologický slovník jazyka českého* (2. wyd.), Praha.
- Matla-Kozłowska M., 2008, *Pierwsi Przemysłidzi i ich państwo*, Poznań.
- Matla M., 2016, *Chryścianizacja Czech*, w: ChME, s. 85–114.
- Matuszewski J., 1978, *Słowiański tydzień. Geneza, struktura, nomenklatura*, Łódź.
- Meyer-Lübke W., 1935, *Romanisches etymologisches Wörterbuch* (3. wyd.), Heidelberg.
- Miklosich F., 1876, *Die christliche Terminologie der slavischen Sprachen*, Wien.
- Milewski T., 1965, *Język staro-cerkiewno-słowiański w średniowiecznej Polsce*, ZNUJ „Prace Językoznawcze”, nr 15, s. 7–21.
- Milik J.T., 1966, *Święty Świerad*, Roma.
- Moszyński L., 1977, *Najstarsze zasięgi form obocznych cřky //cirřky*, w: *Slovansko jezikoslovje. Nahtigalov zbornik*, Ljubljana, s. 281–292.
- Moszyński L., 1994, *Znaczenie przedcyrilometodějskich tekstów słowiańskich związanych z misją salzburską dla kształtowania się ogólnosłowiańskiej terminologii chrześcijańskiej*, „Łódzkie Studia Teologiczne”, nr III, s. 121–131.
- Nowak A., 2014, *Dzieje Polski*, t. I: *Skąd nasz ród*, Kraków.
- Olesch R., 1989, *Kirillo-metoděevskije tradicii v drevjanopolabskom jazyke*, w: *Gesamtelte Aufsätze, I. Dravaeno-Polabica*, Köln–Wien, s. 463–468.
- Ozóg K., 2015, *966. Chrzest Polski*, Kraków.
- Pietrzak S., 1998, „Świrad zwany też Zorardem” – *znad Adriatyku czy Dunajca*, cz. I, „Slavia Antiqua”, t. 39, s. 81–158.
- Pietrzak S. (red.), 2001, *Święty Świerad i jego czasy*, Nowy Sącz–Tropie.
- Polek K., 2007, *Frankowie a ziemie nad środkowym Dunajem*, Kraków.
- Polek K., 2016, *Chryścianizacja Moraw i Słowacji w okresie przedcyrilometodijskim*, w: ChME, s. 55–84.
- Poleski J., 2013, *Małopolska w VI–X wieku. Studium archeologiczne*, Kraków.
- Popowska-Taborska H., 1995, *Ślady dawnych wierzeń słowiańskich utrwalone w kaszubskiej leksyce*, „Swiatowit”, nr 40, s. 144–157.
- Pronk-Tiethoff S., 2013, *The Germanic loanwords in Proto-Slavic*, Amsterdam–New York.
- Reczek J., 1968, *Bohemizmy leksykalne do końca XV wieku*, Wrocław.
- Schützeichel R., 2006, *Althochdeutsches Wörterbuch* (6. wyd.), Tübingen.

- Siatkowski J., 1996, *Czesko-polskie kontakty językowe*, Warszawa.
- Sikorski D.A., 2011, *Kościół w Polsce za Mieszka I i Bolesława Chrobrego*, Poznań.
- Sikorski D.A., 2012, *Początki Kościoła w Polsce. Wybrane problemy*, Poznań.
- Skok P., 1925, *La semaine slave*, w: RES V, s. 14–23.
- Skok P., 1971–1974, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV, Zagreb.
- Sławski F., 1952–1982, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, I–V, Kraków.
- Sławski F., 2011, *Słowotwórstwo, słownictwo i etymologia słowiańska*, Kraków.
- Stanislav J., 1967, *Dejiny slovenského jazyka*, cz. I. *Úvod a hláskoslovie* (3 wyd.), Bratislava.
- Steele P. E., 2016, *Nawrócenie i chrzest Mieszka I*, Kraków.
- Stieber Z., 1974, *Świat językowy Słowian*, Warszawa.
- Strzelczyk J., 2006, *Zapomniane narody Europy*, Wrocław.
- Šetka J., 1976, *Hrvatska kršćanska terminologija* (2 wyd.), Split.
- Taszycki W., 1937/1958, *Pierwiastek chrześcijański w polskich nazwach miejscowych*, w: *Rozprawy i studia polonistyczne*, cz. I, Kraków, s. 269–287.
- Trubačov O. (red.), 1974–, *Etimologičeskij slovar' slavjankich jazykov*, Moskwa.
- Třestík D., 2009, *Powstanie Wielkich Moraw*, Warszawa.
- Urbańczyk P., 2008, *Trudne początki Polski*, Wrocław.
- Urbańczyk P., 2012, *Mieszko Pierwszy tajemniczy*, Toruń.
- Urbańczyk P., 2015, *Zanim Polska została Polską*, Toruń.
- Urbańczyk S., 1979, *Prace z dziejów języka polskiego*, Wrocław.
- Vasmer M., 1953–1958, *Russisches etymologisches Wörterbuch*, t. I–III, Heidelberg (Fasmer M., 1964–1973, *Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka*, t. I–IV, perevod i dopolnjenja Trubačov O., Moskwa).
- Walkowski G., 2015–2016, *Piastowie a Rzesza w latach 937/939–1138*, t. I–III, Warszawa.
- Waniakowa J., 1998, *Nazwy dni tygodnia w językach indoeuropejskich*, Kraków.
- Wasilewski T., 1987, *Odczytywanie tajemnicy. Sensacja archeologiczna znad Wisły*, „Kultura”, nr IV/1, s. 4.
- Wójtowicz M., 2005, *Najstarsze datowane inskrypcje słowiańskie X–XIII wiek*, Poznań.
- Wyrozumski J., (red.), 1994, *Chryścianizacja Polski południowej*, Kraków.
- Żaki A., (red.), 2000, *Święty Wojciech i jego czasy*, Kraków.

SKRÓTY

- ACA – „Acta Camerae Apostolicae” (1325–1375), Kraków 1913–1994.
- ASJ – *Atlas slovenského jazyka*, t. I, Bratislava 1968.
- BPTJ – „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, Kraków 1927–.
- CDS – *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*, I–II, Bratislava 1971.
- ChE – *Chryścianizacja Europy. Kościół na przełomie I i II tysiąclecia*, Poznań 2014.
- ChME – *Chryścianizacja „Młodszej Europy”*, Poznań 2016.
- C-M – *Cyryl i Metody*
- EK – *Encyklopedia katolicka*, I–XX, Lublin 1973–2014.
- Fryz – *Fragmenty fryzyńskie* (polski przekład: L. Moszyński 1994, s. 129–132).
- MPH – *Monumenta Poloniae Historica*, I–V, Lwów 1864–1888.
- NMP – *Nazwy miejscowe Polski*, Kraków 1996–.
- PPP – *Początki państwa polskiego. Księga Tysiąclecia*, I–II, Poznań 1966 (reprint 2002).

SPs – *Słownik prasłowiański*, Kraków 1974–.

SPXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, Wrocław 1966–.

SS – *Słownik staropolski*, I–XI, Kraków 1953–2005.

SSNO – *Słownik staroślaskich nazw osobowych*, I–VII, Wrocław 1965–1983.

SSS – *Słownik starożytności słowiańskich*, I–VIII, Wrocław, 1961–1996.

ZNUJ – „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, Kraków.

ZSP – „Zeitschrift für Slavische Philologie”, Berlin.

NAZWY JĘZYKÓW I DIALEKTÓW

ang. – angielski

bałk. – bałkański

bułg. – bułgarski

chorw. – chorwacki

czak. – czakawski

czes. – staroczeski

dalmat. – dalmatyński (romański)

dłuż. – dolnołużycki

friul. – friuński

gluż. – górnołużycki

goc. – gocki

gr. – grecki

gw. – gwarowe

hebr. – hebrajski

kajk. – kajkawski

łac. – łacina

nwn. – nowo-wysoko-niemiecki

pol. – polski

połab. – połabski

rom. – romański

ros. – rosyjski

rus. – ruski

schorw. – serbochorwacki

scs. – staro-cerkiewno-słowiański

śla. – słowacki

śle. – słoweński

słow. – słowiański

swn. – staro-wysoko-niemiecki

śdn. – średnio-dolno-niemieckie

śwn. – średnio-wysoko-niemieckie

ukr. – ukraiński

wł. – włoski

